

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2404>*П. Д. Гуйван*

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ СВОБОДИ СЛОВА ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ЇЇ ОБМЕЖЕННЯ

Свобода слова – це одна з основних підвалин демократичного суспільства. Право людини на висловлення своїх думок і переконань є елементом інформаційної свободи як визначального й основоположного принципу демократії, гуманності та справедливості. Право на інформацію також є багатоаспектним, воно досить багате і змістовне, відіграє значну роль у задоволенні інтересів суб'єктів, тому вузьке, обмежене розуміння цього найважливішого права є необґрунтованим. Право особи поширювати відомості, зокрема й через засоби масової інформації, кореспондує праву громадськості отримувати їх і таким способом формувати свою правову, політичну чи суспільно значущу позицію. Отже, можливість публічного самовираження в цивілізованій країні є складовою частиною свободи слова, думки і совісті та має реалізовуватися в тому вигляді, як про те казав М.С. Грушевський: «Кожен повинен мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них вільно всілякі справи, зв'язуватися у товариства і союзи, не питаючись на те нічийого дозволу, наявність прямого виборчого права громадян. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без примусу у вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і вільно переходити з однієї віри на другу» [44, с. 245–246].

Водночас право на висловлювання, як і інші громадянські свободи, не може бути безмежним. Коли воно перешкоджає здійсненню чи загрожує іншим правам особи, як-от честь, гідність, ділова репутація конкретної людини, цілком логічно, що можуть застосовуватися певні державні обмежуючі регулятори. Вони також задіюються в разі публічного посягання на істотні суспільні інтереси, як-от расова рівність, свобода віросповідання, у разі порушення суспільного та громадського порядку, закликів до насильства, національної ненависті чи масових безпорядків тощо. Але в будь-якому разі такі заходи владного впливу мусять гарантувати ефективність діяльності органів влади у правовій державі і ґрунтуватися передусім на дотриманні міжнародних правових принципів, як-от верховенство права, належна якість та справедливість законодавства, визначеність правозастосування. Вказані аспекти потребують підвищеного рівня уваги як державних інституцій, так і правової науки. Це, у свою чергу, забезпечує правове обмеження втручання в інформаційну свободу з боку владних кіл.

Проблема належного дотримання права особи на публічне висловлення своєї позиції й адекватного, співмірного державного втручання в нього в разі наявності нагальної суспільної потреби досліджувалась у наукових працях таких учених, як: К.І. Беляков, І.В. Арістова, Т.М. Заворотченко, М.О. Борисенко, В.П. Колісник, В.О. Серьогін, В.В. Середюк, Е.В. Тітко, М.Я. Швець, Л.В. Ярмол та інші.

Однак поки що малодосліджені окремі сторони цієї діяльності. Зокрема, важливими залишаються питання виваженості заходів втручання у право на самовираження з боку влади, зіставлення цих заходів з обов'язками та відповідальністю держави у сфері необхідності здійснення позитивних учинків для гарантування вільного здійснення інформаційного права. Також потребує додаткового вивчення споконвічна проблема знаходження необхідного балансу між публічним повноваженням на поширення відомостей і приватним правом особи, яке водночас може піддаватися загрозі.

Метою статті є визначення актуальних проблем вираження власних думок та вивчення проблемних питань, що виникають у зв'язку із застосуванням критеріїв правомірності втручання в дане право, напрацьованих Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Зміст права на свободу слова не можна порушувати. Це переконливо стверджується у ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де вказано, що жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися діяльністю або вчиняти дію, спрямовану на скасування прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції. Водночас застосування права на свободу слова не повинно порушувати права інших людей. Адже свобода вираження тісно пов'язана із захистом демократії та повагою до прав членів суспільства, тому законодавче закріплення обмеження права на свободу слова покликане встановити належний баланс, рівновагу між правами осіб, а також між правом особи й інтересами демократичного суспільства в разі, коли між ними може виникнути конфлікт [2, с. 12]. Отже, втручання має бути необхідним у демократичному суспільстві. Це визначальна передумова його відповідності європейським цивілізаційним принципам. Європейський суд з прав людини надає визначення поняттю «необхідний». Воно означає наявність нагальної суспільної потреби в реагуванні державних органів. У принципі, владні інституції мають значну свободу щодо можливості оцінювати існування такої потреби, а ЄСПЛ наділений повноваженнями здійснювати контроль та нагляд за цим процесом.

Наприклад, у справі «Еплбі та інші проти Сполученого Королівства», яка стосувалася заборони встановлення наметів для розповсюдження листівок у приватному торговельному центрі, Суд вирішував складну колізію співіснування права громади на використання публічних площадок для ведення агітаційної діяльності та приватного інтересу власника даного майданчика, який перешкодив цій діяльності. За рухом судового процесу його можна було б поділити на дві складові частини: визначеність позитивних обов'язків держави, які можуть виникати щодо захисту здійснення прав, закріплених Конвенцією, шляхом регулювання майнових прав та охорона приватноправових інтересів інших осіб. Під час розгляду справи було встановлено, що міська рада затвердила план будівництва частини центрального парку єдиної ігрової арени поблизу центру міста. Поруч із цим місцем розташовані приватна галерея та торговельний центр. Заявники при вході в центр встановили стенди, демонструючи плакати, що попереджають громадськість про ймовірну втрату відкритого простору, з метою пошуку підписів для представлення їх раді

від імені громади. Попри те, що охоронці приватних об'єктів перешкоджали цій діяльності, заявники продовжували таку діяльність, доки їх не змусили її припинити. Заявники стверджували, що держава безпосередньо несе відповідальність за втручання в їхню свободу вираження поглядів та зборів, оскільки приватний об'єкт був побудований на державній землі, місцева влада могла вимагати, щоб покупець уклав угоду про прохідні доріжки, які б надавали людям доступ до ведення публічної діяльності, але цього не зробила. Заявники також стверджували, що держава зобов'язана за позитивним обов'язком забезпечити здійснення громадянських прав у межах галереї. Адже відомості й ідеї, які активісти хотіли донести, мали політичний характер, їх вираження мало право на найбільший рівень захисту. Доступ до центру міста був важливим для здійснення цих прав, це був найефективніший спосіб донести свої ідеї до населення. До того ж традиційно місцева влада використовувала галереї для просування своїх політичних пропозицій щодо реорганізації органів місцевого самоврядування. Той факт, що заявникам було відмовлено в дозволі використовувати галереї для висловлення їхнього опору діям місцевої влади, показують, що приватний власник не був нейтральним у своїх рішеннях щодо того, кому варто надати дозвіл. Держава зобов'язана створити законодавчу базу, яка б забезпечувала ефективний захист своїх прав на свободу вираження поглядів та мирне зібрання шляхом врівноваження цих прав проти прав власника нерухомості, як це вже існувало в низці областей. Отже, заявники вважали, що не було досягнуто належного балансу, оскільки захист не був забезпечений, а власники нерухомості мали абсолютний розсуд щодо того, хто повинен мати доступ до землі, тоді як особам, які прагнули цього, не вдалось здійснювати свої індивідуальні права. Також заявники посилалися на прецедентну практику в інших юрисдикціях (зокрема, у Сполучених Штатах Америки), де поняття розумного доступу або обмеження щодо довільних виключень власників земельних ділянок були врегульовані, серед іншого, у контексті торгових центрів та університетських кампусів, які давали вказівку на те, як держава могла б наблизитися до сприйняття проблеми (п. п. 33–35).

У процесі розгляду спору по суті ЄСПЛ підтвердив ключове значення свободи вираження поглядів як однієї з передумов функціонування демократії. Справжній, ефективний спосіб здійснення цієї свободи не залежить лише від обов'язку держави цьому не перешкоджати, але може потребувати позитивних заходів захисту навіть у сфері відносин між людьми. Визначаючи, чи існує позитивне зобов'язання, варто враховувати справедливий баланс, який повинен бути досягнутий між загальним інтересом спільноти й інтересами особистості. Обсяг цього зобов'язання неминуче змінюватиметься, якщо брати до уваги різноманітність ситуацій, що виникають у договірних державах, та вибір, який необхідно зробити в умовах знаходження пріоритетів та ресурсів. Не варто також тлумачити таке зобов'язання як спосіб накласти неможливий або непропорційний тягар на органи влади (п. п. 39-40). Заявникам було заборонено встановлювати стенди та розповсюджувати листівки в галереях приватної компанії, власником якої є торговий центр. Суд не вважає, що влада не має жодної прямої відповідальності за це обмеження щодо свободи вираження поглядів заявників. Але в розглядуваному контексті визначальним є питання, чи відповідала держава-відповідач у позитивному

положенні за зобов'язанням захищати реалізацію прав заявників за ст. 10 від втручання інших – у цьому разі власника галереї.

Суд зазначає, що заявники хотіли привернути увагу своїх співгромадян з метою їх протистояння планам місцевої влади позбавити їхніх дітей зелених зон. Це була тема, що викликала суспільний інтерес, сприяла дискусіям щодо здійснення повноважень органів місцевого самоврядування. Однак необхідно також зважати на майнові права власника торгового центру згідно зі ст. 1 Протоколу № 1. Часто людей не просто запрошують до магазинів, але закликають затриматися та брати участь у широкому спектрі заходів – від розваги для громад, до освітніх та благодійних заходів. У цьому аспекті торговий центр повинен розглядатися як «квазіпублічний» простір, у якому люди можуть претендувати на право здійснення свободи вираження поглядів розумним чином. Держави, зокрема, ілюструють цікаву тенденцію до забезпечення свободи висловлення на теренах приватного майна, відкритого для громадськості. Отже, Суд постановив, що не можна виключати того, що позитивні обов'язки держави можуть виникати щодо захисту здійснення прав, закріплених Конвенцією, шляхом регулювання майнових прав, коли заборона доступу до власності має наслідком перешкоджання ефективному здійсненню свободи вираження поглядів, або ж можна стверджувати, що була порушена сама суть цього права [3, п. п. 48–49].

У своїй практиці ухвалення рішень ЄСПЛ часто вказує на те, що чинник «обов'язку і відповідальності» тісно пов'язаний із критерієм «необхідності в демократичному суспільстві». Суд у процесі реалізації своїх контрольних повноважень запровадив принцип, згідно з яким необхідно всебічно вивчати конкретне становище особи, яка здійснює своє право на свободу вираження думки, а також обов'язку і відповідальність, пов'язані з даним становищем. Зокрема, у справі «Хендісайд проти Сполученого Королівства» було відзначено важливість таких критеріїв, як вік аудиторії, до якої звернено публікацію, і можливий вплив на моральність молодих читачів. Було встановлено, що законодавчі обмеження мали легітимну ціль – захист моралі в демократичному суспільстві. Водночас справи стосується лише ця мета, оскільки завдання відповідного британського законодавства – вести війну з «непристойними» публікаціями, які сприяють, за визначенням, «розтлінню і розбещенню», найтісніше пов'язує його з охороною моральності, ніж з іншими цілями, викладеними в п. 2 ст. 10. Суду в даній справі також довелося встановити, чи вимагав захист моральності в демократичному суспільстві тих заходів, яких ужито щодо заявника в рамках закону (п. 47).

Було виявлено, що спірний підручник був розрахований на дітей і підлітків віком від 12 до 18 років. Заявник відкрито стверджував, що планував розповсюдження книги, він встановив більш ніж скромну ціну (тридцять пенсів), а також вибрав назву, яка передбачає, що даний твір мав характер довідкового посібника і міг бути використаний у школах. По суті, у книзі містилася фактична інформація, яка загалом була достовірною і часто корисною, однак, крім усього цього, в розділі про секс і в уривку під заголовком «Будь собою» містилися пропозиції й абзаци, які молоді люди у критичний етап свого розвитку могли витлумачити як спонукання до передчасних і шкідливих для них учинків, навіть до здійснення конкретних кримінальних злочинів. За таких обставин, незважаючи на різноманітність і постійну еволюцію поглядів

на етику й освіту у Сполученому Королівстві, компетентні англійські судді, під час здійснення своєї свободи розсуду, мали право вважати, що вплив на багатьох дітей і підлітків, які прочитали книгу, буде згубним. Отже, Суд вирішив, що основна мета обмеження права на вираження полягала в охороні моральності молоді та була законною згідно з п. 2 ст. 10. Зважаючи на обставини цієї справи, Суд зазначив, що обмеження, накладені державою на видавця, були обґрунтованими [4, п. 52]. Водночас у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства» Суд дійшов протилежного висновку та встановив, що роль газети полягала в інформуванні громадськості щодо важливих питань, що становлять спільний інтерес [5].

Одним з елементів принципу необхідності втручання у право вільно виражати свою думку в демократичному суспільстві є пропорційність владного впливу. Це, зокрема, означає необхідність враховувати рівень прийнятної критики залежно від суб'єктного складу персоналій, які публічно оцінюються. Адже право поширювати інформацію й ідеї стосується не тільки інформації й ідей, які сприймаються позитивно або розглядаються як необразливі та незначні, а й таких, які ображають, обурюють і викликають неспокій. Такими є вимоги плюралізму, терпимості й широти поглядів, без яких неможливе «демократичне суспільство» [4, п. 49]. Європейський суд щодо цього встановлює свої правові стандарти, згідно з якими критика влади може відрізнитися жорсткістю, а політики й уряд повинні бути більш терпимі до критики. Межі дозволеної критики цих осіб є ширшими, ніж стосовно звичайних людей, у свою чергу, вони мають найменший ступінь захисту. На відміну від пересічного громадянина, політик чи представник владних структур неминуче та свідомо відкриває кожне своє слово та вчинок для ретельної уваги журналістів та всього суспільства, тому має виявляти більшу терпимість. Звичайно, право на захист репутації поширюється і на політиків, навіть коли вони виступають не як політики, проте вимоги такого захисту мають бути збалансовані з інтересами суспільства щодо відкритої дискусії з політичних питань [6, п. 39]. Це можна пояснити тим, що в демократичному суспільстві їхня діяльність є предметом аналізу й обговорення не лише законодавчих чи судових органів, але й преси та громадської організації.

Із проведеного дослідження можемо зробити окремі висновки. Право на вільне висловлювання особистих думок і позицій може бути обмежене лише тоді, коли воно посягає на інші основоположні свободи людини, засади функціонування держави та суспільства. Але в кожному разі застосування державного втручання треба чітко встановити необхідний баланс з урахуванням законності обмежень, їхньої спрямованості на досягнення легітимної мети, необхідність і припустимість у демократичному суспільстві.

Література

1. Левченко К.Б. Людина. Свобода. Демократія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 621 с.
2. Зайцев Ю.Є. Утаємничення інформації – табу для журналіста? (європейський аспект). *Законодавчий бюлетень*. 2001. № 2. С. 12–15.
3. Рішення ЄСПЛ від 6 травня 2003 р., остаточно від 24 вересня 2003 р. у справі “Appleby and Others v. the United Kingdom”, заява № 44306/98. URL: <http://jus.igjk.rks-gov.net/233/>.
4. Рішення ЄСПЛ від 7 грудня 1976 р. у справі «Хендсайд проти Сполученого Королівства» (“Handyside v. the U.K.”), заява № 5493/72. URL: http://mmdc.ru/p_raktika_evropejskogo_suda/praktika_po_st10_evropejskoj_konvencii/europ_practice90.

5. Рішення ЄСПЛ від 26 квітня 1979 р. у справі “Sunday Times v. the United Kingdom”, заява № 6538/74. URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-proty-spoluchenogo-korolivstva-2/>.

6. Рішення ЄСПЛ від 29 березня 2005 р. у справі «Українська Прес-Група» проти України», заява № 72713/01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_382# text.

Анотація

Гуйван П. Д. Цивілізаційні засади свободи слова та правомірність її обмеження. – Стаття.

Стаття присвячена науковому дослідженню актуального питання щодо організації в демократичному суспільстві належного регулювання права кожної особи на вільне вираження своїх переконань і поглядів. У роботі обстоюється теза, що право людини на висловлення своїх думок і переконань є елементом інформаційної свободи як визначального й основоположного принципу демократії, гуманності і справедливості. Водночас право на висловлювання, як і інші громадянські свободи, не може бути безмежним. Коли воно перешкоджає здійсненню чи загрожує іншим правам особи, як-от честь, гідність, ділова репутація конкретної людини, цілком логічно, що можуть застосовуватися певні державні обмежувачі регулятори. У статті проаналізовані питання виваженості заходів втручання у право на самовираження з боку влади, зіставлення цих заходів з обов’язками та відповідальністю держави у сфері необхідності здійснення позитивних учинків для гарантування вільної реалізації інформаційного права. Підкреслюється, що втручання має бути необхідним у демократичному суспільстві. Це визначальна передумова його відповідності європейським цивілізаційним принципам. За позицією Європейського суду з прав людини поняття «необхідний» означає наявність нагальної суспільної потреби в реагуванні державних органів. Із критерієм суспільної необхідності тісно пов’язаний чинник «обов’язку і відповідальності». На конкретних прикладах із рішень Європейського суду з прав людини показані правові підходи міжнародної правозастосовної інституції до визначення пропорційності владного впливу – основного елемента принципу необхідності втручання у право вільно виражати свою думку. З урахуванням проведеного дослідження в роботі зроблено принципові висновки. Право на вільне висловлювання особистих думок і позицій може бути обмежене лише тоді, коли воно посягає на інші основоположні свободи людини, засади функціонування держави та суспільства. Але в кожному разі застосування державного втручання треба чітко встановити необхідний баланс з урахуванням законності обмежень, їхньої спрямованості на досягнення легітимної мети, необхідність і припустимість у демократичному суспільстві.

Ключові слова: свобода вираження поглядів, обов’язки і відповідальність влади.

Summary

Guyvan P. D. Civilizational principles of freedom of speech and the legitimacy of its restriction. – Article.

This article is devoted to the research of the topical issue of the organization in a democratic society of proper regulation of the right of every person to freely express their beliefs and views. The paper argues that the human right to express one’s thoughts and beliefs is an element of information freedom as a defining and fundamental principle of democracy, humanity and justice. However, the right to freedom of expression, like other civil liberties, cannot be unlimited. When it hinders the exercise or threatens other rights of a person, such as honor, dignity, business reputation of a particular person, it is logical that certain state restrictive regulators may apply. The article analyzes the issues of balanced measures of interference in the right to self-expression by the authorities, comparing these measures with the duties and responsibilities of the state in the need to take positive action to ensure the free exercise of information rights. It emphasizes that intervention must be necessary in a democratic society. This is a defining prerequisite for its compliance with European principles of civilization. At the same time, according to the position of the European Court of Human Rights, the concept of “necessary” means the existence of an urgent public need to respond to public authorities. Closely related to the criterion of social necessity is the factor of “duty and responsibility”. Specific examples from the decisions of the European Court of Human Rights show the legal approaches of the international law enforcement institution to determining the proportionality of power – the main element of the principle of the need to intervene in the right to freely express their views. Taking into account the conducted research in the work the basic conclusions are made. The right to free expression of personal opinions and positions may be limited only if it encroaches on other fundamental human freedoms, the principles of functioning of the state and society. But in any case, the application of state intervention should clearly establish the necessary balance, taking into account the legitimacy of restrictions, their focus on achieving a legitimate goal and the need and acceptability in a democratic society.

Key words: freedom of expression, duties and responsibilities of government.